



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Bouras, N.

Citation

Bouras, N. (2012, November 27). *Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*. Verloren BV, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/20180> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bouras, Nadia

Title: Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Date: 2012-11-27

9 Individuele banden met Marokko, 1985-2010

In dit hoofdstuk stel ik de vraag hoe de banden met Marokko zich in de periode vanaf 1985 ontwikkeld hebben. Dit hoofdstuk vormt daarmee het sluitstuk van de analyse van de individuele banden van Marokkanen in Nederland met hun herkomstland. Dit hoofdstuk verklaart hoe in de periode na 1985 een verschuiving plaatsvond in de banden met Marokko, van feitelijke banden naar een meer symbolische invulling van verbondenheid met het herkomstland. Een uitgebreide omschrijving van de institutionalisering van het Marokkaanse leven in Nederland past niet in dit hoofdstuk, en is bovendien elders reeds uitvoerig beschreven.¹ Op basis van de interviews zijn in deze periode vijf typen banden met Marokko te onderscheiden: huis kopen in Marokko, de vakantie, spreken van de eigen taal, kijken naar Marokkaanse televisie en de wens om terug te keren naar het geboorteland.

Permanent verblijf in Nederland

Ik dacht altijd dat als mensen naar Europa migreerden om te werken ooit terug zouden keren nadat ze genoeg kapitaal hadden vergaard. Dat was ook mijn idee. Maar het leven overrompelt je. Van fiets ga je naar een auto, dan krijg je je eigen huis, daarna neem je een kleurentelevisie, een vrouw en kinderen. Toen bedacht ik me: zal ik ooit zo'n leven kunnen leiden in Marokko. En het antwoord is 'nee'. Maar de eerste tien jaar van mijn verblijf ik Europa was ik daarvan overtuigd en wilde ik graag teruggaan naar Marokko.²

Dit citaat uit een gesprek met Hoessein Hajji laat goed zien dat een permanent verblijf in Nederland voor Marokkanen geen vooropgezette keuze was. Net als veel Marokkanen beseft Houssein Hajji in de loop van de jaren 1980 dat zijn toekomst in Nederland lag. Meerdere factoren speelden hierbij een rol. In de eerste plaats liep de Marokkaanse economie hard terug. De inkomsten uit de handel in fosfaat waren afgenomen en de export van fruit en textiel naar Europa werd beperkt. Het Internationaal Monetair Fonds (IMF) schreef Marokko bovendien zware bezuinigingen voor. De economische neergang had grote sociale en politieke gevolgen. De verhoging van de voedselprijzen leidde tot opstanden in gebieden, die toch al getroffen waren door werkloosheid, honger en armoede. De Marokkaanse autoriteiten sloegen de opstanden hard neer, waarbij veel mensen werden gedood of zwaargewond raakten.³ Familieleden van Marokkanen in Nederland en elders bleven niet gespaard. Op grote schaal werden ze geconfronteerd met armoede en werkloosheid. De slechte werkgelegenheidssituatie en de politieke onrust in Marokko stimuleerden veel Marokkanen,

zoals gezegd, om in Nederland te blijven.

Intussen keerden veel Marokkaanse gezinnen terug naar Nederland na een mislukt remigratieavontuur. In Marokko beseften ze dat ze gewend waren geraakt aan de Nederlandse mores. In 1997 blikte Mohamed Rabbae terug op de falende remigratieprojecten. Als directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB) ontving hij in 1983 een gezin dat eerder met steun van de Nederlandse overheid terugkeerde naar Marokko om een bedrijf te starten.

Toen ik ze bij de balie zag staan, dacht ik: misschien willen ze weten of een aanvullende financiering mogelijk is. Maar nee hoor, helemaal niet! Het gezin kwam definitief terug. Ze waren er in Nederland helemaal aan gewend geraakt om alles met zijn tweeën en de kinderen te regelen. In Marokko bemoeide ineens de hele familie zich met hun beslissingen. Ze hadden er schoon genoeg van en waren zelfs bereid om hun bedrijfje eraan te geven om weer in Nederland te komen wonen.⁴

Veel Marokkanen beseften dat ze in Nederland rechten hadden opgebouwd. Wie definitief uit Nederland vertrok kon niet meer terug en verspeelde daarmee zijn aanspraak op sociale voorzieningen.

In de tweede plaats zorgden de ontwikkelingen in Nederland langzamerhand ook voor een kentering in het denken van Marokkanen. In het land waar hun kinderen opgroeiden hadden ze meer mogelijkheden op succes. Vanaf de jaren 1980 klonk vanuit de politiek voorzichtig de roep om de 'migrantenproblematiek' aan te pakken. In een periode dat de Nederlandse overheid nog niet erkend had een immigratieland te zijn, stelde de Socialistische Partij (SP) in 1980: 'Geen flauwekul meer van vrouwen met sluiers, mannen in lange jurken, islamitisch gejammer uit de Koran, ritueel slachten en noem maar op. Wie koste wat kost Marokkaan of Turk wil blijven, moet dat maar in Marokko of Turkije doen.'⁵ De boodschap van de SP was helder: aanpassen of wegwezen. Marokkanen bleven in Nederland, maar de banden met het herkomstland gaven ze niet op. De wens om ooit terug bleef bestaan, maar de terugkeer werd uitgesteld. In Nederland ontwikkelde zich een Marokkaanse gemeenschap.

Huis in Marokko

Een belangrijk aspect van de binding met het herkomstland was de aanschaf van een huis in het geboortedorp of -stad. Het besluit om een huis te kopen in het geboorteland had aanvankelijk te maken met de verwachte terugkeer naar Marokko. De meeste mannen en vrouwen in dit onderzoek waren daarop voorbereid. Hun geld investeerden ze nauwelijks in Nederland. In plaats daarvan troffen ze voorbereidingen voor de aanschaf van een huis in Marokko. Een dergelijke investering betekende dat de woningen in Nederland sober werden ingericht met tweedehands spullen. Volgens Fatima Taouil deed iedereen dat in haar omgeving: 'Niemand haalde het in zijn hoofd om nieuwe spullen te kopen. Als we teruggingen naar Marokko, dan konden we tenminste de oude meubels, zonder moeite, bij het grof vuil zetten.'⁶ In 1985 kochten Fatima Taouil en haar man Brahim Bouras een appartement tegenover het ouderlijk huis van Fatima in Casablanca. Lahcen Taouil, de vader van Fatima en de achteroom van Bou-

ras, bemiddelde bij de aankoop van de woning. Hij vond dat zijn dochter en schoonzoon moesten investeren in een huis, want als ze terugkeerden hadden ze tenminste een eigen plek. Die redenering viel goed bij het echtpaar Bouras-Taouil, dat ook rekening hield met de mogelijkheid ooit door de Nederlandse overheid teruggestuurd te worden naar het herkomstland. Deze angst leefde bij meerdere gezinnen.⁷

Halverwege de jaren 1980 liet Houssein Abourasse een huis bouwen dat grensde aan zijn ouderlijk huis op het platteland in Ait Baamrane.

Het was een simpel huis. Er was nog geen stromend water of elektriciteit. Het was dus geen kostbare onderneming. Grond hadden we genoeg in de familie, dus het was een kwestie van een paar muren en een dak plaatsen. En een gat in de grond dat als toilet diende. Als het zover was om terug te gaan, hadden we tenminste een dak boven ons hoofd.⁸

Alle respondenten kochten of bouwden vroeg of laat een huis in hun geboortedorp of -stad. Ahmed Belhaj zag daar niet direct de noodzaak van in. Hij arriveerde in de zomer van 1966 in Weesp. Hij vond een slaapplek in een pension en ging meteen aan de slag in een betonfabriek in Nigtevegt. Na een poos verruilde hij het pension voor een kamer bij zijn Nederlandse collega. Het gezin bestond uit twee dochters en Belhaj werd ontvangen als de zoon die ze nooit hadden gehad. Hij betaalde dertig gulden kostgeld per week. Omdat hij weinig geld overhield aan het einde van de maand, betaalden de twee dochters zijn autorijlessen van acht gulden per week. Toen hij in 1967 zijn rijbewijs haalde, kon het werk in de betonfabriek hem niet meer bekoren. Hij werd vrachtwagenchauffeur en werkte voornamelijk buiten de grenzen. Tijdens zijn spaarzame dagen in Nederland, logeerde hij nog altijd bij zijn Nederlandse 'familie'. De succesvolle Belhaj viel erg in de smaak bij zijn Nederlandse buurtgenoten en zijn aangenomen vader. De laatste wilde Belhaj graag behouden in de familie en liet blijken dat hij een huwelijk tussen hem en zijn oudste dochter wel zag zitten. Maar Belhaj had zijn oog laten vallen op de jongste dochter. Zijn liefdesverklaring viel niet in goede aarde bij de familie, waardoor hij genoodzaakt het huis moest verlaten.

Belhaj verhuisde naar Mijdrecht en vond er werk in een textiel fabriek. Later ging hij wonen in Nieuwkoop waar hij zijn werk als vrachtwagenchauffeur oppakte. Deze keer werkte hij vooral in Nederland. Toen hij een keer groente loste bij de plaatselijke groenteboer, viel de verkoopster bij de slager aan de overkant hem op. Tijdens haar dagelijkse pauze maakte hij een praatje met haar. De kennismaking leidde tot een relatie, maar er was één probleem: zijn nieuwe vriendin was katholiek. Haar ouders hadden er geen problemen mee dat hun dochter een liefdesrelatie had met een moslim, maar haar zeven broers probeerden het jonge koppel uit elkaar te drijven. Ze maakten Belhaj belachelijk en als hij aan kwam rijden in zijn Mercedes noemden ze hem altijd 'de Turk met de grote auto'. Het mocht allemaal niet helpen; in 1972 trouwde Belhaj met zijn Nederlandse vriendin. Ze kregen drie kinderen, maar hun huwelijk strandde in 1986.

Mede door zijn huwelijk met een Nederlandse vrouw geloofde Belhaj dat zijn toekomst in Nederland lag. Als gevolg daarvan investeerde hij niet in een terugkeer naar zijn herkomstland. Daar heeft hij nu veel spijt van.

Ik kocht helemaal niks. Alles at ik op. Het was ook niet nodig om een huis te kopen in Marokko. Ik was getrouwd met een Nederlandse vrouw en onze vakanties brachten we door in Frankrijk, Italië en Spanje. Soms gingen we naar Marokko. Bovendien had ik geen toekomstplannen in Marokko. Ik wilde niet terug. Ik was helemaal niet bezig met een toekomst opbouwen in Marokko. Ik dacht altijd: als ik 40 ben, zie ik het wel. Toen zag ik Marokko als een vakantie-land, niet een land om ooit naar terug te keren.⁹

In de ogen van Belhaj was dat logisch. Toen hij in Nederland arriveerde merkte hij op dat er twee groepen waren: een jonge groep Marokkaanse arbeiders en een groepje oudere Marokkaanse arbeiders. Zijn oudere landgenoten werkten lange dagen, spaarden hun geld en verbleven voor weinig geld in drukbevolkte pensions. Met hun geld kochten ze grond en huizen in Marokko. Hun blik was veel duidelijker gericht op Marokko. De eerste groep leefde, net als Belhaj, van dag tot dag. Ze genoten van hun vrije tijd en gaven hun geld uit aan leuke uitjes in Nederland. Bij dat onbezorgde leven pasten geen verantwoordelijkheden voor een huis in Marokko. Leeftijd speelde dus een belangrijke rol bij de beslissing om een huis te kopen in Marokko.

Kort na zijn scheiding in 1986 werd Belhaj arbeidsongeschikt verklaard. Nu hij zijn handen vrij had, overwoog Belhaj terug te keren naar Marokko. Dat gebeurde uiteindelijk niet. Hij ging naar Marokko en trouwde opnieuw. Met zijn nieuwe vrouw kreeg hij zes kinderen. Marokko werd in deze fase van zijn leven steeds belangrijker. Het gezin Belhaj ging regelmatig naar Marokko. De eerste jaren verbleef het gezin bij familie, en vanaf 1998 in een eigen huis in Dar Kebdani in de Rif.

Een huis in Marokko was aanvankelijk bedoeld als vast onderkomen bij een definitieve terugkeer naar het herkomstland, maar werd later vooral gebruikt als vakantiehuis tijdens de jaarlijkse bezoeken aan Marokko. Omdat Marokkanen niet massaal terugkeerden, bleven veel huizen onbewoond. Toch heeft Houssein Abourasse geen spijt van zijn investering.

Het huis staat er en als ik er niet meer ben staat het er nog. Het zal altijd blijven als aandenken aan mijn migratie naar Nederland. Het zal altijd zijn sentimentele waarde behouden. Ik bouwde een huis naast dat van mijn ouders en mijn kinderen zullen het van mij erven. Ik ben er ook trots op, want iedereen refereert aan het huis als het huis van Abourasse uit Holland.¹⁰

Een huis kopen in Marokko was dus eerder regel dan uitzondering, terwijl voor de aanschaf van een huis in Nederland het tegenovergestelde gold. Huizenbezitter worden in Nederland werd aanvankelijk, net als gezinshereniging, gezien als een keuze voor een permanent verblijf in Nederland. Maar waar veel Marokkanen het voorbeeld van de gezinshereniging volgden, gold dat niet voor de koop van een huis in Nederland. De eerste Marokkaanse huizenbezitters waren uit nood geboren: door de grote krapte op de woningmarkt was het kopen van een huis de enige manier om in aanmerking te komen voor gezinshereniging (voorwaarde hiervoor was immers de beschikking over geschikte huisvesting voor een gezin). Desondanks oogsten de eerste huizenbezitters, zoals eerder gezegd, veel kritiek onder Marokkanen. Jaren lang, toen allang duidelijk was dat Marokkanen in Nederland zouden blijven, bleef huizenbezit onder Marokkanen uitzonderlijk. Een belangrijke verklaring hiervoor is dat Marokkanen van de eerste generatie in de loop van de jaren geen sterke economische positie

hadden verworven. Kansen op een hypotheek waren daardoor gering. Een tweede verklaring is dat huizenbezit in Nederland onder Marokkanen beschouwd werd als een definitieve keuze voor het vestigingsland. Wie wel in staat was een huis te kopen, viel daarom hoon en ongeloof ten deel. Dat overkwam Fatima Taouil en Brahim Bouras, die in 1994 hun negentiende-eeuwse etagewoning in de Amsterdamse Pijp verruilden voor een eengezinswoning in een vinex-wijk aan de rand van Amsterdam.

Onze woning was simpelweg te klein voor zeven mensen. De woning telde drie kamers en een geïmproviseerde badkamer. Het werd ondoenlijk. In eerste instantie wilden we een ander huurhuis, maar we kregen alleen maar woningen aangeboden in drukke wijken waar veel Marokkaanse en Turkse gezinnen woonden. Die wezen we stevast af: we waren op zoek naar een rustige en gemengde wijk waar onze kinderen konden opgroeien. Na lang wikken en wegen besloten we een huis te kopen. We hadden een dubbel inkomen, dus dat was geen probleem. We kenden geen Marokkanen die ook een huis bezaten. Familie en vrienden reageerden vol ongeloof en onbegrip. We werden voor gek verklaard. Ze vonden dat we ons geld beter konden investeren in Marokko. Ze vonden het onverantwoord, omdat toch iedereen terug zou keren naar Marokko. Dat waren wij in ieder geval niet van plan.¹¹

Slechts vier van de veertig respondenten kochten een huis in Nederland. Alle vier passen in hetzelfde economische profiel: ze werkten langdurig en hadden vaak een dubbel inkomen. De Marokkanen waren dan wel langdurig in Nederland, de emotionele reacties op huizenbezit tonen aan dat Marokkanen geen definitieve keuze hadden gemaakt voor het land waarin ze zich jaren geleden vestigden. Als een oude reflex bleef de blik gericht op het herkomstland. Die reflex was er ook in geval van naturalisatie. Het aannemen van het Nederlanderschap werd eveneens gezien als een definitieve keuze voor Nederland en verraad aan Marokko. Van alle respondenten heeft slechts de helft de Nederlandse nationaliteit verworven. Het Nederlandse paspoort werd, op een uitzondering na, verkregen in de jaren 1990. De belangrijkste reden voor naturalisatie was het reisgemak. Ahmed Belhaj was in mijn onderzoeksgroep de eerste Marokkaan met een Nederlands paspoort. Nog voor zijn huwelijk met een Nederlandse vrouw, reisde hij regelmatig als vrachtwagenchauffeur naar Duitsland. Hij moest daarvoor een visum hebben. De bezoeken aan het Duitse consulaat was hij zo beu, dat hij in 1973 een Nederlands paspoort aanvraagde. De rest van mijn onderzoeksgroep heeft alleen de Marokkaanse nationaliteit. Tot die laatste groep behoren de vrouwen zonder werkverleden en de mannen met een kort werkverleden in Nederland. Het is niet toevallig dat de mensen met de minste contacten in de Nederlandse samenleving alleen de Marokkaanse nationaliteit hebben.

Op vakantie naar Marokko

De jaarlijkse vakantie naar Marokko is nog altijd een belangrijke activiteit voor Marokkanen in Nederland. Dat gold in het verleden nog meer, omdat de contacten door gebrekkige communicatiemogelijkheden met de familie in het herkomstland het hele jaar door beperkt waren. Nog voordat het voorjaar aanbrak was de vakantie in Marokko het gesprek van de dag. Als Marokkanen elkaar tegenkwamen was de eerste

vraag steevast: ‘Ga je dit jaar nog naar Marokko?’ Hoe vaak Marokkanen op vakantie gingen naar Marokko, hing af van de bestedingsmogelijkheden. Wie voldoende geld had, kon ieder jaar naar Marokko, maar de meeste Marokkanen konden zich dat niet permitteren. Dat gold in het bijzonder voor Marokkanen met een groot gezin, zoals Haja Idrissi.

In de beginperiode gingen we om de drie jaar naar Marokko. Mijn man verdiende te weinig om ieder jaar met negen kinderen op vakantie te gaan. Bovendien waren er veel mensen in Marokko die veel verwachtten. We konden het ons niet veroorloven om voor iedereen cadeaus mee te nemen. Ik had veel last van heimwee en miste mijn familie erg, maar het was simpelweg onbetaalbaar.¹²

Dat gold voor meerdere vrouwen. Zohra B. werd in 1947 geboren in Beni Said. Ze trouwde in 1953 en trok in bij haar man en schoonfamilie in hetzelfde dorp. Haar echtgenoot vertrok in 1962 naar Europa en belandde drie jaar later via Frankrijk en België in Nederland. Bijna een kwart eeuw later, in 1986, voegden Zohra en haar vijf jongste kinderen zich bij haar man in Roosendaal. Het kwam vaker voor dat Berbergezinnen lange tijd gescheiden van elkaar leefden.

Ik woonde 24 jaar gescheiden van mijn man. In het begin was het zwaar, maar daarna was ik eraan gewend. Toen de kinderen ouder werden hielpen ze mee in huis. Al die tijd stuurde mijn man maandelijks geld. Daar leefden we prima van. De migratie naar Nederland beleefde ik als een schok. Ik was zo geworteld in Beni Said dat ik me niet kon voorstellen om ergens anders te aarden. Het verdrietigste was het afscheid van mijn twee oudste kinderen. Zij waren ouder dan 18 jaar op dat moment en konden dus niet mee naar Nederland. Ze waren al getrouwd, dus ze bleven niet alleen achter. Mijn man kwam ons ophalen en we kwamen met het vliegtuig naar Nederland.¹³

Vanwege de hoge kosten die gemoeid waren met de gezinshereniging, kon de familie van Zohra de eerste jaren niet op vakantie naar Marokko: ‘Het leven in Nederland was erg duur en bovendien moesten we nog de schuld van de gezinshereniging terugbetalen. Ook stuurden we regelmatig een klein bedrag naar onze oudste kinderen die achter waren gebleven’.¹⁴

De reis naar Marokko was duidelijk een activiteit waarbij mannen en vrouwen verschillende rollen hadden. De mannen waren primair verantwoordelijk voor alles dat met de reis te maken had. Ze bevestigden het imperiaal op het dak van de auto, laadden de spullen in en op de auto, bepaalden de route, controleerden het oliepeil, bestuurden de auto, betaalden de tol, zorgden voor een volle tank en kochten de toegangsbewijzen voor de oversteek met de veerboot bij de Zuid-Spaanse grens. Vrouwen waren voornamelijk verantwoordelijk voor de ‘zachte’ kant van de reis. Ze pakten de koffers in, kochten spullen, zoals huishoudartikelen en etenswaren voor het huis in Marokko, zorgden voor cadeaus voor de familie, smeerden de boterhammen om onderweg de eerste honger te stillen en bereidden gedurende de reis de maaltijden op de meegebrachte butagasbrander.

Voor mannen en vrouwen gold dat de voorbereidingen voor de reis ruim voor vertrek werden getroffen. De vrouwen struinden over de markten voor koopjes, die bedoeld waren voor de familie. Mooie en waardevolle spullen, zoals zijden sjaals, zakdoeken en dure parfum, werden doorgaans alleen gekocht voor de ouders. De vrouwen

die werkten zetten regelmatig een bedrag opzij voor spullen voor het huis in Marokko. In de meeste gevallen ging het om keukenapparatuur, decoraties en serviesgoed. Bij de wekelijkse boodschappen werd steeds een extra pot pindakaas en chocopasta, en koffie en thee gekocht voor tijdens de vakantie in Marokko.

De mannen voerden overleg met elkaar over welke route beter en sneller was. De moskee of het consulaat verschaften ook de nodige informatie. Ze bestudeerden ruim van tevoren de route naar Marokko met behulp van kaarten. Het rijtje Amsterdam – Utrecht – Breda – Antwerpen – Brussel – Parijs – Bordeaux – Bayonne – San Sebastian – Bilbao – Burgos – Madrid – Cadiz – Algeciras kenden veel mannen uit hun hoofd. Ze moesten wel, want een aantal van hen kon niet lezen of schrijven. De eerste letters op de verkeersborden werden herkend en één van de kinderen las de verkeersborden hardop mee om het nemen van een verkeerde afslag te voorkomen.

De reis naar Marokko werd zelden alleen ondernomen. Meerdere gezinnen reden in een karavaan van soms wel vier auto's naar het herkomstland. De eerste auto bepaalde de route en de rest volgde. Het was niet de bedoeling dat de auto's elkaar inhaalden. Als één van de auto's uit het vizier verdween, wat regelmatig gebeurde, werd bij het eerst volgende benzinstation gewacht. Op deze manier ondersteunden de mannen elkaar tijdens de lange reis van ruim drieduizend kilometer en genoten de vrouwen en kinderen van elkaars gezelschap. Onderweg werd alleen gestopt om te eten of om uit te rusten. De mannen sliepen dan in een slaapzak onder een boom in speciale rustplaatsen aan de *autoroute du soleil*, die door de Marokkaanse overheid werden ingericht. Op die rustplaatsen waren verschillende faciliteiten: gebedsruimtes, douches en toiletten, informatiebalijs, speelruimtes voor kinderen en een ziekenboeg. Deze faciliteiten kwamen er pas in de jaren 1990. Van de zijde van Marokko werden kosten noch moeite gespaard om de jaarlijkse overtocht van honderdduizenden Marokkanen, in Marokko bekend als de *opération Marhaba* (Marhaba betekent welkom) in goede banen te leiden.¹⁵ *Opération Marhaba* moest een einde maken aan de lange wachttijden bij de veerboten en zorgen voor een soepele afhandeling bij de douane. In de periode daarvoor rustten de gezinnen uit in reguliere rustplaatsen of tankstations met ruime voorzieningen. Als de mannen 's nachts doorreden en de kinderen achterin lagen te slapen, bleven de vrouwen wakker om hun mannen gezelschap te houden en koffie in te schenken. Ze waren doodsbang dat de mannen achter het stuur in slaap zouden vallen. Net als veel mannen en vrouwen in dit onderzoek bewaarde Aicha Mrabet, die in 1987 voor het eerst met haar gezin naar Marokko ging, niet altijd fijne herinneringen aan de reis naar haar geboorteland.

We reisden altijd samen met familie in Nederland en België. We reden eerst naar België waar de auto van mijn broer zich aansloot bij de karavaan. Voor mij was het in 1986 de eerste keer dat ik met de auto naar Marokko ging. Mijn vader had die route vaker gereden. Ik vond het erg spannend, vooral ook omdat de tweeling nog maar net zes jaar oud was. Mijn zus uit Nederland en mijn broer uit België hadden ook jonge kinderen. We stopten dus regelmatig, zodat de kinderen konden spelen. Dan kookten we op de meegebrachte butagas. Niks ingewikkelds, gewoon ei met tomaat en ui, sardientjes uit blik of een tajine met groenten. Brood en vers water kochten we in de plaatselijke winkels. Het was ook een lange en gevaarlijke reis. Ik was altijd bang dat er onderweg ongelukken zouden gebeuren of dat één van de kinderen ziek zou worden, wat vaak ook gebeurde. Als we eenmaal in

Algeciras waren gearriveerd was de opluchting groot; dan hadden we nog maar een klein stukje te gaan naar Tetouan. Hoewel het soms dagen kon duren voordat we de oversteek konden maken.¹⁶

Verhalen over de drukte voor de oversteek aan de Zuid-Spaanse grens was voor veel Marokkanen herkenbaar. Dagenlange wachttijden waren eerder regel dan uitzondering. Na een lange reis van duizenden kilometers strandden veel Marokkanen in het bloedhete Algeciras, waar vandaan Marokko goed zichtbaar was. Soms waren er te weinig veerboten en soms was een staking van het personeel de reden voor de lange vertraging. Het eten raakte op en de verveling sloeg toe. De frustraties liepen vaak hoog op, omdat de vele wachtenden snakten naar een weerzien met hun herkomstland en hun familie. Slechts de zee-engte tussen Spanje en Marokko weerhield hen daarvan. Er zat niks anders op dan te wachten.

Zo vol als de auto's richting Marokko reden, zo vol reden ze ook weer terug naar



Miloud Msalmi op de Auto-route du Soleil. De reis naar Marokko duurde dagen en werd zelden alleen ondernomen, ca. 1990 (privécollectie Msalmi).

Nederland. In Marokko werden kruiden, olijven, verse groenten en meloenen ingeslagen. Vooral in het begin toen er geen Marokkaanse winkels waren in Nederland, sloegen de Marokkanen hun slag. Dat gold bijvoorbeeld ook voor de tajine en couscousstoompan die in Nederland niet te krijgen waren en voor vrouwen onmisbaar waren in hun Nederlandse keukens. Kruiden en verse groenten voor de eerste couscous in Nederland behoren tegenwoordig nog steeds tot de spullen die teruggebracht worden, hoewel de verkrijgbaarheid in Nederland velen malen groter is geworden. Dat geldt ook voor Arabische boeken, tijdschriften en films die niet verkrijgbaar waren in Nederland, en die nog steeds worden meegebracht ofschoon ze nu wel in Nederland kunnen worden gekocht.

De terugreis was minder opwindend. Het afscheid viel de meeste Marokkanen erg zwaar. Ze wisten nooit of hun ouders nog in leven zouden zijn bij het aanbreken van een nieuwe zomer. Maar de meeste Marokkanen waren opgelucht dat ze terug gingen naar Nederland. Zes weken in Marokko doorbrengen was een dure aangelegenheid. Behalve de dure reis en cadeaus die meegenomen werden, werden veel Marokkanen bij aankomst geconfronteerd met onvoorziene kosten. Er was altijd wel iemand uit de familie die plotseling opgenomen moest worden in het ziekenhuis en geld nodig had voor medicijnen of er waren reparaties in huis nodig. Tijdens de terugreis bezwoeren de meeste Marokkanen plechtig voorlopig geen voet te zetten in Marokko, maar als de zomer aanbrak begon het weer te kriebelen en begonnen de vakantierituelen van voor af aan.

Vernederlandsing

De vakantie in Marokko werd door mannen en vrouwen ook aangegrepen om aan de achterblijvers te laten zien hoe hun positie in Nederland verbeterd was. Status speelde in dit opzicht een belangrijke rol. Mannen en vrouwen wilden laten zien dat ze een geslaagd en welarend leven hadden in Nederland. Ook de Marokkanen die in Nederland nauwelijks hun hoofd boven water wisten te houden, probeerden met alle macht het beeld van de geslaagde migrant in stand te houden. Ze leenden geld van vrienden en familie om een auto te kopen en naar Marokko te reizen. Na de vakantie spaarden ze het hele jaar door om het geleende bedrag terug te betalen. Mannen lieten aan de achterblijvers blijken dat ze niet voor niks uit Marokko waren vertrokken. Ze vertelden over hun leven, pronkten met hun dure kleding en mooie auto en lieten zich verleiden tot het delen van hun rijkdom. Dat kon variëren van een traktatie in het koffiehuis tot het meefinancieren van een lokaal project.

Vrouwen hadden ook de behoefte om te laten zien dat hun positie verbeterd was. Dat uitten ze bijvoorbeeld door in het bijzijn van hun familie Nederlands te praten tegen hun kinderen, iets wat ze bijna nooit in Nederland deden. Fatima Taouil heeft vijf zussen en één broer. Op één zus na woonden ze allemaal verspreid in Europa.

Als we tijdens de zomervakantie bij elkaar kwamen in Marokko, was het een kakofonie aan internationale talen. Iedereen sprak Italiaans, Frans of Nederlands tegen de kinderen. Iedereen probeerde elkaar te imponeren en indruk te maken bij anderen. Ik stoorde mij daar aan, vooral omdat het vervelend was voor mijn oudste zus. Ze heeft altijd in Marokko

gewoond en ze voelde zich hierdoor buitengesloten. Ik voelde mij daar schuldig over en voelde me ook verplicht om haar te laten delen in mijn succes.¹⁷

Door hun kennis en ervaring 'in Nederland doen we het anders' te etaleren lieten mijn respondenten merken dat ze vernederlandst waren. Door in Marokko Nederlands te praten en zich 'Nederlands' te gedragen, lieten ze zien dat hun leven erop vooruit is gegaan. Dat deden ze bijvoorbeeld door zich westers te kleden, hun huis in Marokko westers in te richten en door niet-Marokkaanse gerechten, zoals spaghetti of nasi, te bereiden. Het meenemen van 'typisch' Nederlandse producten, zoals pinda-kaas en Douwe Egberts koffie paste daar ook bij. Marokkaanse vrouwen lieten aan zichzelf en aan anderen blijken dat hun leven drastisch was veranderd in vergelijking met dat van de achterblijvers. Het is niet ongewoon voor migranten om zich ten opzichte van hun achtergebleven familie en kennissen te positioneren op basis van hun hernieuwde status en identiteit.¹⁸

De identificatie met Nederland kwam sterk tot uiting tijdens de vakantie in Marokko. Juist daar werden de verschillen in mentaliteit en gedrag zichtbaar, niet op de laatste plaats omdat Marokkanen uit Nederland anders beschouwd worden door hun voormalige landgenoten. Dat overkwam Houssein Hajji die zich een vreemde voelt in Marokko.

In Nederland ben ik vrij en voel ik mij vrij. Alle onderwerpen zijn bespreekbaar en je kunt met iedereen praten en lachen. In Marokko is dat niet altijd mogelijk. Soms heb ik het gevoel dat de mensen in Marokko ons uitlachen. Bijvoorbeeld als je heel spontaan bent of zonder enige bijbedoelingen conversaties aangaat, kijken ze je raar aan.¹⁹

Marokkanisering

Marokkanen lieten in hun herkomstland zien dat ze vernederlandst waren, terwijl in Nederland het omgekeerde gebeurde. Op allerlei manieren gaven Marokkanen uiting aan hun binding met het herkomstland. Het proces van Marokkanisering nam vanaf de jaren 1980 een vlucht toen bleek dat een terugkeer naar Marokko niet langer een serieuze optie was. Met de groei van de Marokkaanse 'gemeenschap' in Nederland en het verschijnen van Marokkaanse winkels ontstond een gelegenheidsstructuur die Marokkanen in staat stelde hun eigen cultuur makkelijk te behouden. Die gelegenheidsstructuur ontbrak in de eerste periode van de Marokkaanse migratie in Nederland. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het relaas van Brahim Amounan. Als negentienjarige nieuwkomer huurde hij in 1965 een kamer in Eindhoven. Hij had het erg naar zijn zin bij zijn Nederlandse gastgezin, maar botsingen waren onvermijdelijk. Eén keer was er sprake van een groot misverstand. Het was de vastenmaand Ramadan en Amounan sloop 's nachts naar de keuken om nog voor zonsopgang te eten. Voor zijn hospita leek het alsof hij 's nachts eten stal uit de koelkast. Nog voordat Amounan kon uitleggen wat hij aan het doen was, liep ze boos weg. De volgende ochtend vertrok hij boos naar zijn werk. Zijn hospita ging toen naar een nabijgelegen metaalfabriek waar ook iemand van de kerk als begeleider werkte. Ze vroeg hem naar de gebruiken binnen de islam, en hij vertelde haar dat de vastenmaand Rama-

dan was aangebroken en dat haar kostganger met zijn nachtelijke maaltijd zich voorbereidde op een dag vasten. Toen Amounan terugkwam van zijn werk, gaf ze hem bij wijze van excuses een nieuwe fiets. Volgens Amounan zag Nederland er in de jaren 1960 heel anders uit.

Er was niks dat deed vermoeden dat er Marokkanen in Nederland woonden. Een kleine moskee, in een schuurtje, was er in Eindhoven. Laat staan dat er een slagerij voor moslims was. Een keer kocht ik kilo's vlees. Die legde ik in de koelkast. Het vlees zag er goed uit en daarom kocht ik het. Toen mijn hospita het vlees zag, zei ze tegen mij dat moslims toch geen varkensvlees aten. Had ik dus per ongeluk varkensvlees gekocht. Het gezin heeft er toen nog weken van gegeten. Daar was ze wel blij mee. Marokkaanse winkels waren er niet in Nederland. De dagelijkse boodschappen werden gedaan in Nederlandse buurtwinkels.²⁰

Dit voorbeeld is illustratief voor de geringe voorzieningen voor Marokkanen in het begin van de vestiging in Nederland. Ook Marokkaanse vrouwen hadden na hun komst naar Nederland nauwelijks contacten met andere Marokkanen. Dat gold bijvoorbeeld voor Fatima Taouil die in 1978 naar Nederland kwam. Ze was pas getrouwd en had nog geen kinderen. Omdat haar man overdag werkte en 's avonds naar Nederlandse les ging, was ze veel alleen thuis.

Ik was altijd erg jaloers op de Marokkaanse vrouwen met kinderen. Zij hadden tenminste gezelschap en waren niet alleen. Ik had een zus wonen in Amsterdam. Zij woonde maar 30 minuten met de tram bij mij vandaan, maar ik durfde nooit alleen te reizen. Op een dag had ik eindelijk al mijn moed bij elkaar geraapt. Mijn man legde mij uit welke tram ik moest nemen en waar ik uit moest stappen. Daarna was het nog een klein stukje lopen. Het ging helemaal mis! Ik stapte uit bij de verkeerde halte en kende de weg niet. Ik stapte in de eerste de beste taxi en gaf hem het adres. Hij wilde mij niet brengen, want het was volgens hem maar een paar minuten lopen. Met handen en voeten maakte ik hem duidelijk dat ik de weg niet kende en bang was. De taxirit duurde inderdaad een paar minuten. Het was een vriendelijke taxichauffeur. Ik hoefde ook niet te betalen.²¹

Toen Fatima Taouil zelf kinderen kreeg gingen de zussen bijna elk weekend bij elkaar op bezoek. Het behoud van de eigen cultuur uitte zich in het begin vooral in familiebezoek en hechte contacten met andere Marokkaanse gezinnen in Nederland. De contacten kwamen voort uit ontmoetingen met andere Marokkaanse vrouwen op het schoolplein of in de moskee. Dat laatste gold met name voor mannen. Contacten waren er ook tussen gezinnen van Marokkaanse collega's die bij elkaar over de vloer kwamen. In de jaren die volgden bleven vrouwen, meer dan mannen, verantwoordelijk voor de contacten met andere Marokkaanse gezinnen en met andere etnische gemeenschappen in Nederland. Banden waren er ook met familieleden die zich elders in Europa hadden gevestigd. Tijdens korte schoolvakanties, bijvoorbeeld tijdens de Kerst, en bij speciale gelegenheden, zoals geboortefeesten of bruiloften, ging men op bezoek bij familie in Duitsland, België of Frankrijk. Vrouwen onderhielden ook vaker en intensiever contacten met achterblijvers in het land van herkomst, maar mannen werden als vanzelfsprekend door de Nederlandse samenleving gezien als woordvoerders van de Marokkaanse gemeenschap.



Fatima Taouil (links) met zussen, Amsterdam 1983 (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Eigen taal eerst

De komst van gezinnen inspireerde Marokkanen om nog meer te investeren in de eigen cultuur. In de opvoeding kreeg het Marokkaanse erfgoed een belangrijke plaats. Hiermee probeerden Marokkanen hun culturele identiteit in een niet-Marokkaanse context te versterken en in stand te houden. De eerste generatie Marokkanen in Nederland, bij uitstek de dragers van de Marokkaanse cultuur, was bang dat de kinderen de taal en de cultuur van het herkomstland zouden vergeten of onvoldoende zouden beheersen. Dat gold ook voor de mannen en vrouwen in dit onderzoek. Ze zorgden ervoor dat hun kinderen Arabische lessen volgden. In sommige gevallen werden de kinderen naar een Arabische basisschool gestuurd en in het weekend gingen ze naar de moskee voor koranlessen.

In het begin van de jaren 1980 werd de eerste islamitische basisschool met een duidelijk Arabisch signatuur, de Bouchraschool, in Amsterdam opgericht. Over onderwijs is hiervoor reeds vanuit een beleidsperspectief geschreven. De Bouchraschool werd mede vanuit de Marokkaanse overheid gefinancierd en was tevens verantwoordelijk voor het lesprogramma en de Arabische leerkrachten. Veel ouders kozen bewust voor een islamitische school, omdat de leerlingen, naast regulier onderwijs, elke dag een uur onderwijs kregen in de Arabische taal en cultuur (op openbare scholen

was twee uur per week gereserveerd voor oETC). De Bouchraschool kende een eenzijdig opgebouwde populatie: alle leerlingen waren kinderen van Marokkaanse migranten, maar het waren beslist niet alleen Marokkanen met een Arabische achtergrond. De school heeft tot halverwege de jaren 1990 bestaan en was van begin af aan een zogenaamde 'zwarte' school. De Nederlandse leerkrachten en schoolleiding stonden vaak voor grote uitdagingen. Het overgrote deel van de ouders was vanwege een gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal en een zwakke sociaal-economische positie niet actief betrokken bij het schoolleven van hun kinderen. Het merendeel van de leerlingen had bovendien een Berberachtergrond; thuis spraken ze Berbers en op school kregen ze les in het Arabisch, een vreemde taal die ze niet beheersten. Dat zorgde voor extra problemen en leidde tot leerachterstanden.

Het spreken van de eigen taal werd ook thuis aangemoedigd. Veel ouders zagen er streng op toe dat thuis alleen Berbers of Arabisch werd gesproken, bang dat hun kinderen alle banden met de Marokkaanse cultuur zouden verliezen. Opvallend was dat die angst meer bij mannen dan bij vrouwen aanwezig was. Volgens Naima el Kaddouri was daar een logische verklaring voor. Naima migreerde in 1978 vanuit Fes naar Nederland. Ze had altijd geweten dat haar man ooit terug wilde keren naar Marokko, waar hij een eigen transportbedrijf wilde opzetten.

Mannen leefden meer met hun hoofd in Marokko dan vrouwen. Mijn man was altijd van plan om terug te keren naar Marokko. Ik was ervan overtuigd dat onze toekomst in Nederland lag. We stuurden onze kinderen naar de weekendschool, omdat we wilden dat ze ook belangstelling zouden ontwikkelen voor de Marokkaanse cultuur. Thuis waren we daar ook sterk mee bezig. Ik las altijd voor uit Arabische boeken, maar ik vond het even belangrijk dat ze de Nederlandse taal goed spraken en de Nederlandse cultuur begrepen. Ik stimuleerde onze kinderen altijd ook Nederlandse boeken te lezen. Mijn man was veel strenger. Als hij thuis was mocht er geen Nederlands gesproken worden.²²

In het weekend werden de lessen georganiseerd in en door de moskeeën. Islamitisch onderwijs hoorde hier ook bij. Veel Marokkaanse ouders zagen het moskeeonderwijs als een welkome aanvulling op de oETC-uren op de openbare school. Moskeeën initieerden ook allerlei culturele activiteiten en organiseerden in samenwerking met Marokkaanse instituties, zoals het consulaat en de *Banque Populaire*, zomerkampen voor de jeugd in Marokko. Het behoud en bevordering van de eigen cultuur was dus binnenshuis en buitenshuis een belangrijk onderdeel van de opvoeding van Marokkaanse kinderen. Thuis kwam de cultuur ook via de televisie binnen.

Marokkaanse televisie

In het kader van beleving van de eigen cultuur zond de NOS speciaal voor buitenlandse arbeiders en hun gezinnen, tussen 1974 en 1992, het wekelijkse televisieprogramma *Paspoort* uit. Er werden programma's gemaakt voor Italianen, Joegoslaven, Turken en Marokkanen. Het Marokkaanse *Paspoort* werd gepresenteerd door Najib Taoujini, de eerste Marokkaanse *talking head* op de Nederlandse televisie. Onder Marokkanen was het programma beter bekend onder de Arabische naam *Jaouaz*. Het

programma was razend populair, niet op de laatste plaats vanwege de charismatische presentator. *Paspoort* berichtte zowel over de Nederlandse samenleving als over de ontwikkelingen in het land van herkomst. Een succesvol onderdeel van *Jaouaz* was het poppenspel *Oom Hdidwan* (in het Arabisch: *Ammi Hdidwan*). Oom Hdidwan vertelde verhalen, zong en herinnerde Marokkaanse kinderen aan het land waar zij zelf of hun ouders vandaan kwamen. Via de pop Hamdan, een Marokkaanse jongen die in Nederland is geboren, probeerden de makers de verschillen tussen de generaties weer te geven. Hamdan was jong en ondeugend en kreeg adviezen van de oudere en wijze oom Hdidwan.

Mahjoub ben Moussa, een Marokkaanse theatermaker die in 1973 om politieke redenen uit Marokko vluchtte, is de geestesvader van het populaire poppenspel. In 1977 belandde Ben Moussa in Rotterdam, waar hij naast zijn politieke activiteiten het theatervak weer oppakte. In 1984 begon de geëngageerde theatermaker met zijn poppenspel op de lokale Rotterdamse zender. Een jaar later, in 1985, verhuisde het poppenspel naar de landelijke televisie als vast onderdeel van het programma *Paspoort*.

Het idee voor Oom Hdidwan is gekomen omdat ik constateerde dat wij, als eerste generatie, rijp naar Nederland zijn gekomen. We droegen ons cultureel erfgoed met ons mee. Dat zag ik niet terug bij de tweede generatie. Die hadden geen Marokkaans cultureel referentiekader. Ze misten iets, en ik vond dit de beste manier om in contact te komen met Marokkaanse kinderen. Mijn boodschap aan de kinderen was een educatieve. Ik heb veel culturele boodschappen gegeven aan de kinderen, vooral via verhalen en conflicten tussen vader en zoon.²³

In 1992 kwam na 340 afleveringen een einde aan *Paspoort*, en dus aan Oom Hdidwan. Wat ooit begon als een geïmproviseerde poppenkast, staat nu diep gegrift in het collectieve geheugen van Marokkanen in Nederland. Het is de *Sesamstraat* van de Marokkanen. Omdat het programma ondertiteld werd, keken ook veel Nederlanders. Meerdere generaties zijn grootgebracht met Oom Hdidwan. Dat verbaasde Ben Moussa.



Najib Taoujini, presentator van *Paspoort* introduceert het poppenspel Oom Hdidwan (in het Arabisch: Ammi Hdidwan). Het populaire poppenspel was tussen 1985 en 1992 te zien (privécollectie Ben Moussa).

Mahjoub Ben Moussa is de geestesvader van Oom Hdidwan. Generaties groeiden op met de oudere en wijze oom Hdidwan en zijn ondeugende neef Hamdan (privécollectie Ben Moussa).



Ik maakte een programma voor kinderen, maar hele gezinnen keken. En ook oudere mensen vonden het leuk. Het bracht gezinnen bij elkaar, want het vormde een brug tussen de eerste en de tweede generatie. Met elk verhaal probeerde ik een moraal mee te geven. Zo waren er woordbetekenissen in het programma. Maar die waren niet alleen interessant voor kinderen, maar ook voor hun analfabete ouders. Er zaten ook veel culturele aspecten in, vooral voor de tweede generatie. De dialogen tussen Hamdan en Oom Hdidwan waren altijd gebaseerd op conflicten. Oom Hdidwan had allerlei principes en tradities die Hamdan niet had en niet kende. Hiermee probeerde ik te laten zien hoe ouderen moeten omgaan met jongeren en omgekeerd.²⁴

Volgens Hoceine Mnine, die ook een rol speelde in het poppenspel, was de impact van *Paspoort* en *Oom Hdidwan* enorm.

Voor het eerst maakte een groot publiek kennis met beeld en geluid. Gewoonlijk luisterden Marokkanen alleen naar de radio. Met *Paspoort* was er eindelijk beeld bij het geluid. Voor het eerst waren Marokkanen op de televisie die dezelfde taal spraken als de luisteraars. Dat was echt een doorbraak.²⁵

Toen de satelliet-schotel in de jaren 1990 zijn intrede deed in Nederland, steeg het aanbod aan Arabisch-talige programma's explosief. Tot 1996 was op de Amsterdamse kabel de Arabisch-talige zender *MBC* (*Middle East Broadcasting Center*) te ontvangen. Toen ook *MBC* van de kabel werd gehaald, ontstond een ware stormloop op satelliet-schotels. Voortaan waren ook de Marokkaanse zenders, naast een groot aantal andere Arabisch-talige zenders, in Nederland te ontvangen. Met de introductie van de schoteltelevisie kwam de Marokkaanse taal en cultuur in toenemende mate de Marokkaanse huiskamers binnen. Het gevolg was een sterkere oriëntatie van Marokkanen in Nederland op Marokko. Uit onderzoek van het ministerie van ocw in 1997 bleek de satelliet-schotel echter een aanvulling te zijn op het Nederlandse televisieaanbod en geen vervanging van de Nederlandse televisiezenders.²⁶ Voor veel Marokkanen zijn de Arabisch-talige zenders die ze via de schotel ontvangen nog altijd onmisbaar. Dat gold ook voor Rhimou Moujahid die vanaf 1977 in Nederland woont.

Toen ik net in Nederlands was kende ik alleen het programma *Paspoort*. Dat was vaste prik op de zaterdagavond. Als *Paspoort* op de televisie was, was er geen Marokkaan op straat te

bekennen. Iedereen die ik kende keek ernaar. We snoven als het ware de Marokkaanse cultuur op en vonden het heerlijk om onze moedertaal te horen. Ook keek ik graag met mijn kinderen naar oom Hdidwan. De schotel vond ik een geschenk uit de hemel. Het was geweldig om op elk moment van de dag naar de Marokkaanse televisie te kunnen kijken. Ik ben nog steeds erg verzot op de Turkse en Mexicaanse soapseries. Mijn man kijkt vooral naar nieuwsprogramma's, vooral die van *Al Jazeera*.²⁷

Ook Khadija el Y. miste Arabischtalige programma's op de Nederlandse televisie. Haar komst naar Nederland in 1969 bleef niet onopgemerkt. Op luchthaven Schiphol werd de toen zestienjarige Khadija feestelijk onthaald door een delegatie van de Nederlandse regering die haar meedeelde dat ze de vijfde Marokkaanse vrouw was die Nederland op dat moment telde. Met een bos bloemen vervolgden Khadija en haar man hun reis naar Emmen, waar ze lange tijd woonden. In 1976 verhuisde het echtpaar naar Amsterdam. Het leven in de grote stad beviel Khadija veel beter.

In Casablanca, waar ik geboren was, ging ik weleens met mijn vriendinnen naar de bioscoop. De sfeer van de bioscoop vond ik elke keer weer geweldig. Gelukkig hoefde ik dat niet te missen in Nederland. Mijn man en ik gingen vaak met vrienden naar de bioscoop op het Waterlooplein in Amsterdam. Op een avond keken we naar *Taxi Driver* met Robert de Niro. Toen de lichten uitgingen in de zaal, kwamen de ratten tevoorschijn. We gilden het uit. Het liefste genoot ik natuurlijk van Arabische films, maar die waren nergens te krijgen. Pas laat in de jaren 1980 kochten we een videorecorder, omdat de eerste Egyptische videotheek zijn deuren opende in Amsterdam. We huurden regelmatig Egyptische films die we thuis keken, zonder dat we last kregen van ratten. Toen *MBC* op de Amsterdamse kabel kwam, stopten we met films huren.²⁸

Marokkaanse wereld in Nederland

Door de groei en de veranderde samenstelling van de Marokkaanse 'gemeenschap' ontstond in de periode na 1985, zoals bij veel migrantengroepen het geval was, een etnische 'gemeenschap' in Nederland. Het ontstaan van een 'Marokkaanse wereld' in Nederland diende als basis voor een sterke sociale verbondenheid en een grote gerichtheid op de eigen culturele en etnische groep. Winkels met Marokkaanse producten, restaurants en andere voorzieningen voor Marokkanen waren er reeds in de jaren 1970, maar met de komst van gezinnen groeide het aantal winkels en het assortiment in rap tempo.²⁹ De komst van Marokkaanse kruidenierszaakjes en slagerijen heeft voor velen een groot gemis opgevuld. Voor Zineb Ayoubi betekende de aanwezigheid van Marokkaanse winkels dat ze in ieder geval niet zoveel spullen mee terug hoefde te nemen uit Marokko.

Na elke vakantie nam ik kruiden, olijfolie, groenten, koekjes en andere spulletjes mee uit Marokko. We gingen met de auto, dus dat kon makkelijk. Ook als mijn man alleen naar Marokko ging, gaf ik hem een boodschappenlijstje mee. We woonden in Muiden, dat is een kleine gemeente waar helemaal niks Marokkaans te vinden was. Daarom haalde ik mijn spullen vooral uit Marokko. Later gingen we naar Amsterdam om inkopen te doen. Dat combineerden we dan met een bezoek aan de zus van mijn man die in de hoofdstad woonde. Uit Marokko neem ik voortaan alleen koekjes mee, want die zijn daar toch het lekkerst.³⁰

Een belangrijke uiting van de 'Marokkaanse wereld' in Nederland was de viering van traditionele feesten, zoals bruiloften en geboortefeesten. Aanvankelijk vonden die vieringen bij de mensen thuis plaats, maar de laatste jaren is de feestsector geprofessionaliseerd. In korte tijd groeide het aantal cateringbedrijfjes en feestzalen explosief. Deze economische niche maakte het voor Marokkanen, in het bijzonder vrouwen, aantrekkelijk om actief te worden op de arbeidsmarkt. Vrouwen met speciale vaardigheden, zoals koken of koekjes bakken, konden hun specialiteiten aanbieden. Fatima Taouil rolde per toeval in deze branche.

Ik stond bij de school van mijn kinderen bekend om mijn kookkunsten. Vroeger deden we alles gezamenlijk. Als er een kind was geboren of als dochter of zoon ging trouwen improviseerden we maar wat. De een zorgde voor decoraties, de ander voor de kleding en muziek en ik ging koken. Mijn gerechten vielen in de smaak en bij elke viering werd ik gevraagd om koekjes te bakken of te koken. Beetje bij beetje rolde ik in die wereld en werd het steeds professioneler, hoewel ik er nooit een serieus beroep van heb gemaakt. Tegenwoordig zijn er allerlei cateringbedrijven die het heel erg goed doen. De spullen die tegenwoordig gebruikt worden bij bruiloften, worden in Marokko gemaakt. Dan gaat het bijvoorbeeld om kleding van de bruid, maar ook om decoraties voor de zaal.³¹

Teruggaan of blijven

In de loop van de jaren werden Marokkanen keer op keer geconfronteerd met de oude vraag: teruggaan of blijven? Voor de meeste respondenten is deze vraag nu actueler dan ooit tevoren. Van de mannelijke respondenten hebben zeventien de pensioengerechtigde leeftijd bereikt, waarvan zes mannen die leeftijd ruimschoots voorbij zijn. Van de vrouwelijke respondenten is tweederde vijftiger en vier vrouwen zijn zestig jaar en ouder, waarvan een vrouw bij het afronden van dit onderzoek 73 jaar oud was. Hoe denken ze over een terugkeer naar Marokko? En welke verschillen bestaan er tussen mannen en vrouwen? Het is onmogelijk om alle respondenten in een of twee profielen te vangen, maar over het algemeen kan gesteld worden dat de mannen met een lang arbeidsverleden weinig belangstelling hebben voor een definitieve terugkeer naar Marokko, omdat ze in Nederland via hun werk veel status en contacten hebben opgebouwd. Bovendien hebben ze vanwege hun lange loopbaan een sterke binding met de Nederlandse samenleving. Marokkanen met een kort arbeidsverleden geven de voorkeur aan pendelen tussen Nederland en Marokko. In de literatuur over arbeidsmigranten wordt vaak gesteld dat mannen over het algemeen terug willen naar hun herkomstland, en dat vrouwen willen blijven vanwege hun kinderen en kleinkinderen. Op basis van mijn onderzoeksgroep kan een genuanceerder beeld worden geschetst. Lang niet alle mannen staan te springen om definitief terug te keren naar Marokko. Het voorbeeld van Houssein Abourasse laat dat zien. Houssein Abourasse is 75 jaar oud en stopte ruim vijftien jaar voor zijn pensioen met werken. Toch heeft hij nooit gedacht aan een definitieve terugkeer naar Marokko. Dat hij al geruime tijd alleenstaand is, heeft hem gesterkt in zijn overtuiging dat hij de rest van zijn leven in Nederland zal doorbrengen.

Ik heb 4 volwassen kinderen in Nederland, waarvan er nog twee in huis wonen. In Nederland heb ik dierbare mensen om me heen, in Marokko heb ik niemand. Ik zou niet weten naar wie ik terug moet. Al mijn vrienden zijn hier en mijn dagelijkse bezigheden in Nederland zou ik niet willen missen. Beetje bij beetje overlijden vrienden en kennissen. Ook ik zit mijn tijd uit. Als het zover is, word ik begraven in Marokko. Alles is al geregeld, maar in de tussentijd geniet ik van mijn leven met mijn kinderen en vrienden. In Nederland.³²

Abourasse's broer Brahim Bouras heeft nog anderhalf jaar te werken tot zijn pensioen, maar ook hij ziet een definitieve terugkeer niet zitten. Bouras werkt 35 jaar bij hetzelfde bedrijf. De keren dat hij in al die jaren ziek is geweest zijn op een hand te tellen. Zijn calvinistische arbeidsethos wordt door zijn werkgever geroemd, maar werd door zijn vrouw soms gehekeld. Fatima Taouil vertelde dat ze niet altijd op haar man kon bouwen, vooral in het begin toen de kinderen nog jong waren.

Hij nam nooit vrij bij de geboorte van de kinderen of als ze ziek waren. Ook bij de belangrijkste feestdagen, zoals het einde van de Ramadan en het Offerfeest moesten we hem missen. Hij zei dan altijd dat hij geen vrij mocht nemen. Toen ik bij dezelfde werkgever als mijn man ging werken, kwam ik erachter dat dat niet waar was. Onze directrice spoorde hem juist aan om meer tijd door te brengen bij zijn gezin, maar zijn werk ging altijd voor.³³

De gedachte dat Bouras straks geen werk meer heeft, stemt hem droevig. Hij overweegt ook na zijn pensioen in deeltijd door te werken. Vanwege zijn lange arbeidsverleden denkt hij dat hij niet makkelijk zal aarden in Marokko.

Ik ben graag in Marokko, maar niet voor een lange periode. Ik kon ook niet lang wegblijven vanwege mijn werk. In Nederland voel ik me vrijer, minder bekeken. Ik heb hier ook mijn vrienden en mijn sociale contacten. Ook met Nederlanders. In het bejaardentehuis waar ik werk, heb ik de Nederlandse mentaliteit gewaardeerd en overgenomen. Als het kan help je elkaar een handje, maar je moet het vooral zelf doen. Ik had te maken met bejaarden die zelfs op hoge leeftijd alles zelfstandig deden. Ze weigerden zich te gedragen als slachtoffers. In Marokko zag ik het tegenovergestelde gebeuren. Mensen zijn daar veel te aanhankelijk. Soms zeg ik daar wat van, maar ik word vaak niet begrepen. Nederland is door de tijd heen duidelijk meer mijn land geworden.³⁴

De echtgenote van Bouras, Fatima Taouil, voelt zich juist wel meer thuis in Marokko. Ze vertrok als negentienjarige uit haar geboortestad Casablanca, terwijl ze droomde van een toekomst in Marokko. Tijdens haar vakanties in Casablanca beeldt ze zich in hoe het zou zijn geweest als ze nooit was vertrokken.

Als ik Marokko ben, kom ik tot leven. Ik woon meer dan 30 jaar in Nederland, waarvan ik 20 jaar heb gewerkt, toch voel ik me vrijer in Marokko. Ik durf in Marokko veel meer. Daar voel ik geen belemmeringen. Dat komt vooral door de taal. Ik ga daar makkelijker naar een café voor een kop koffie en een tijdschrift. Als ik in Casablanca ben ga ik vaak alleen op stap, omdat mijn man, als hij mee is, liever thuis blijft. Ik ga naar de markt voor verse groente, wandelen of heerlijk naar de hamam. Van die momenten kan ik intens genieten, maar na een maand begint het te kriebelen. Ik mis Nederland dan enorm. Ik moet zeggen dat ik nu in Nederland veel meer durf. Ik ga regelmatig alleen naar de V&D voor een lunch, soms met vriendinnen. In Nederland wonen mijn kinderen en mijn kleinkind. Nu ik niet meer werk, ga ik vaak naar het buurthuis voor activiteiten, daar ontmoet ik andere Marokkaanse vrouwen. We gaan samen wandelen of we maken samen uitstapjes naar bij-

voorbeeld Brussel. Marokko blijft lonken, maar ik kan er niet langer dan een maand verblijven.³⁵

Brahim Amounan bereikte onlangs de pensioengerechtigde leeftijd. Hij kan nu zijn wens om te pendelen tussen Nederland en Marokko tot uitdrukking laten komen.

Ik hecht veel waarde aan mijn banden met Marokko. We hebben in Nederland gewerkt om ons land vooruit te helpen. Om bedrijven te starten, grond te kopen of huizen te bouwen. Als we ouder worden hebben we iets om op terug te vallen. Je moet op twee paarden wedden: ons leven hier en ons leven daar. Daarom hebben we ook twee nationaliteiten. Als het daar niet bevalt, komen we weer terug naar Nederland. Ik leef al meer dan 45 jaar in Nederland. Het bevalt me hier evenveel als daar. Nederland is mijn moederland en Marokko mijn vaderland. Mijn kinderen zijn deels hier geboren. Ik leef langer in Nederland dan dat ik ooit in Marokko heb geleefd. Ik was 18 jaar oud toen ik mijn geboorteland verliet, toch blijft Marokko altijd in mij bestaan.³⁶

Brahim Amounan mocht dan wel een helder beeld voor ogen hebben over hoe hij zijn tijd tussen Marokko en Nederland zou verdelen, zijn vrouw R'kia Amounan neemt duidelijk een somberder standpunt in.

De Nederlandse overheid had vanaf het begin van de migratie een proefperiode van vijf jaar moeten instellen: wie het niet redt, moet terug en wie erin slaagt om een succesvol leven op te bouwen in Nederland mag blijven. Dat had moeten gebeuren voordat al die mannen hun gezinnen hebben laten komen. Dat had een hoop ellende bespaard. Ook als mensen terugwillen, al is het voor aan aantal maanden, kan het niet want ze hebben hier hun gezin en hun kleinkinderen. Bovendien zijn we te oud geworden om ons weer aan te passen aan de Marokkaanse samenleving. In Nederland zijn we buitenlanders en in Marokko zijn we buitenlanders. We horen eigenlijk nergens bij. Als mannen hun pensioen krijgen, willen ze terug naar Marokko. Ik kan niet makkelijk terug. Enerzijds wil ik bij mijn man zijn en anderzijds wil ik blijven bij mijn kinderen en kleinkinderen.³⁷

Dat kinderen vaak de reden zijn dat vrouwen een definitieve terugkeer niet zien zitten, bleek ook in het geval van Haja Idrissi die al geruime tijd weduwe is. De 73-jarige Haja woont de langste periode van het jaar in Marokko, in hetzelfde dorp waar ze zich lange tijd ongelukkig heeft gevoeld. Als ze de tijd terug kon draaien was ze nooit uit Marokko vertrokken. Ondanks haar veertigjarig verblijf in Nederland, heeft Haja naar eigen zeggen weinig binding met Nederland: 'Mijn kinderen en kleinkinderen zorgen ervoor dat ik blijf terugkomen naar Nederland'.³⁸

Ahmed Belhaj ziet Marokko niet langer alleen als vakantieland. Hij heeft spijt dat hij zijn huis in Marokko niet eerder heeft gekocht: 'Mijn mentaliteit is veranderd. Ik zou graag terug willen na mijn pensioen. Als ik geen jonge kinderen had, zou ik daar lange tijd verblijven. Lekker in de zon een visje eten, waarom niet. Mijn gezondheid gaat ook vooruit als ik Marokko ben'.³⁹ Vanwege zijn jonge kinderen is Belhaj aan Nederland gebonden, maar niet iedereen voelde die verantwoordelijkheid. Onder mijn respondenten heb ik ze niet gevonden, maar in bijna alle gesprekken die ik voerde, kwam het ter sprake: de man die zijn (jonge) gezin achterliet om voorgoed naar Marokko te remigreren. Het is onduidelijk om hoeveel mannen het gaat, maar de gevolgen waren voor veel gezinnen enorm. In sommige gevallen hertrouwde de gemitreerde man in Marokko en draaide de vrouw in Nederland op voor de opvoeding en het huishouden in Nederland.

Terugkeer werd dikwijls besproken in de context van de wens om in Marokko begraven te worden. Alle respondenten willen zonder uitzondering begraven worden in Marokko. Deze wens komt voort uit de religieuze traditie in Marokko en het in hun ogen ontbreken van deze traditie in Nederland. Marokko speelt een voorname rol in hun religieuze beleving. Vanaf de jaren 1980 is het voor Marokkanen in het buitenland mogelijk om een repatriëringverzekering af te sluiten bij een Marokkaanse bank.⁴⁰ Alle respondenten maken gebruik van deze verzekering. Bij overlijden wordt het lichaam naar Marokko vervoerd, en kunnen een aantal familieleden kosteloos mee. De redenen die door mijn respondenten werden opgeworpen zijn veelal symbolisch en emotioneel van aard. Zoals Mohamed Kitani het verwoordde: ‘Ik wil in mijn geboortegrond begraven worden – daar waar ook mijn ouders en broers liggen. Begraven worden in Marokko is een soort migratie na de dood. Dan is de cirkel rond.’⁴¹

De vader van Saadia Benali heeft jaren geleden een klein complex in de grootste begraafplaats in Al Hoceima gekocht. Daarin zijn plaatsen gereserveerd voor Saadia en haar broers en zussen. Deze praktijk kwam bij meerdere respondenten voor.

Ik vond het eerst een wrang idee toen mijn vader vertelde over zijn plannen, maar achteraf vind ik het een geruststellend idee dat we allemaal bij elkaar komen te liggen. Inmiddels zijn mijn ouders overleden. Als ik Marokko ben bezoek ik elke vrijdag hun graf. Ik zorg dat het schoon blijft. Als ik in Nederland ben verzorgt mijn enige zus in Marokko het graf. Later als ik in mijn graf lig, hoop ik dat mijn kinderen mij regelmatig komen bezoeken. Ik begrijp dat ze ook naar andere landen op vakantie gaan en niet altijd in staat zullen zijn om naar Marokko te komen. Daarom is het een prettig idee dat ik er in ieder geval niet alleen lig.⁴²

Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht welke banden Marokkanen in de meest recente periode (1985-2010) onderhouden met hun herkomstland. Dit hoofdstuk brengt aan het licht dat de feitelijke banden met Marokko, zoals ze bestonden in de eerste perioden, grotendeels verschoven naar symbolische banden met het land van herkomst. Meerdere factoren hebben bijgedragen aan die verschuiving. In de eerste plaats vormde de permanente vestiging in Nederland een breekpunt in de banden met het herkomstland. Een terugkeer naar Marokko werd steeds uitgesteld. De collectieve nostalgie en herinneringen aan Marokko dienden als basis voor de ‘eigen cultuur’ in Nederland. Hierdoor nam de behoefte aan feitelijke banden met Marokko af, en kreeg de verbondenheid met het herkomstland een symbolische invulling.

Een belangrijke band in deze periode was de aanschaf van een huis in Marokko. Het kopen van een huis in Marokko gebeurde veelal in een periode waarin nog onduidelijk was dat een permanent verblijf in Nederland in het verschieft lag. Het kopen van een huis was geen uiting van heimwee, maar een pragmatisch besluit; bij terugkeer moest het gezin onderdak hebben. Later zou het vooral dienen als vakantiehuis tijdens de (jaarlijkse) vakantie naar Marokko. De reis naar Marokko speelde een belangrijke rol bij de verbondenheid met het herkomstland. Niet alle gezinnen konden het

zich permitteren om elk jaar op vakantie te gaan naar Marokko. Grote gezinnen en gezinnen met weinig inkomen moesten hun reis uitstellen of geld lenen om naar Marokko te reizen. De financiële verplichtingen ten aanzien van de achterblijvers wierpen voor sommige respondenten belemmeringen op.

De vakantie in Marokko werd door mannen en vrouwen ook aangegrepen om aan de achterblijvers te laten zien hoe hun positie in Nederland verbeterd was. De geïnterviewden wilden laten zien dat hun migratie geleid heeft tot een betere en succesvollere positie dan die van de achterblijvers. Dat lieten ze blijken door de manier waarop ze zich kleden, hun huizen in Marokko inrichten en in de bereiding van 'westerse' gerechten. Dit gedrag omschrijf ik als 'vernederlandsing'. In Nederland gebeurde het tegenovergestelde. De gedeelde Marokkaanse identiteit en cultuur diende voor de respondenten als basis voor de verbondenheid met het herkomstland. Er ontstond een 'Marokkaanse wereld' in Nederland. Dat uitte zich bijvoorbeeld in het kijkgedrag. Via de televisie wordt 'Marokko' de huiskamers binnengehaald. Die verandering vond ook plaats omdat het kon, na de komst van de satelliettelevisie. Taal was ook een belangrijke uiting van de 'Marokkanisering'. Thuis werd vooral de eigen taal gesproken. In sommige gezinnen werd het spreken van het Nederlands in huis ontmoedigd. Daarbij stuurden de geïnterviewde mannen en vrouwen hun kinderen naar lessen in de eigen taal en cultuur, ook buiten de reguliere schooluren. In die 'Marokkaanse wereld' onderhouden ze contacten met andere Marokkanen, gaan naar Marokkaanse organisaties, kijken Marokkaanse televisie en spreken hoofdzakelijk een Marokkaans dialect. Ook creëren de respondenten een eigen Marokkaanse cultuur in Nederland in een folkloristische stijl: ze verplaatsen gebruiken en tradities vanuit Marokko en passen die ook aan, bijvoorbeeld bij de organisatie van bruiloften en andere feesten en het uitoefenen van op Marokko gerichte beroepen, zoals traditionele Marokkaanse gerechten voorbereiden op feesten. Dit is niet uniek voor Marokkanen. Migranten over de hele wereld geven uiting aan hun cultuur die in het land van vestiging opnieuw gedefinieerd en uitgevonden wordt.

Dit impliceert dat verbondenheid met het land van herkomst een individuele keuze is van migranten. De banden die in deze periode domineren worden niet opgelegd door het land van vestiging, noch door het land van herkomst.

Een belangrijke bevinding op basis van het bovenstaande is dat verbondenheid met het herkomstland geen geografische mobiliteit vereist. Behalve migranten die regelmatig pendelen tussen het land van herkomst en het land van vestiging, zijn er ook migranten die hoofdzakelijk in het vestigingsland leven, maar hechte banden onderhouden met familie en kennissen in het herkomstland. Met andere woorden, migranten hoeven niet noodzakelijkerwijs te bewegen van de ene samenleving naar de andere, maar kunnen desondanks horen bij en zich verbonden voelen met meerdere locaties. De transnationale banden van migranten moeten bestudeerd worden in relatie tot hun families en huishoudens, hun betrokkenheid bij politieke of religieuze migrantenorganisaties en in relatie tot nationaal en internationaal beleid waarbinnen die banden plaatsvinden.

In de literatuur wordt dikwijls een statisch beeld gegeven van transnationalisme, namelijk dat de oriëntatie op beide landen (van herkomst en van vestiging) even groot is. Het bovenstaande levert een genuanceerder beeld op. Transnationalisme gaat niet

alleen over de nationale context, maar ook over de lokale en persoonlijke context. Binnen de lokale en persoonlijke context wordt een wereld geconstrueerd die migranten in staat stelt om de banden met het herkomstland te onderhouden, maar ook om volledig te integreren in het vestigingsland. Transnationalisme gaat niet alleen over landen, maar ook over de geconstrueerde 'werelden' binnen die landen.